

■ Bəsirə Əzizəli

Kurtuba Camisi İspaniyanın Kordova şəhərində yerləşən "məscid" sözünün ispan dilinə uyğunlaşdırılması ilə Mezquita adını daşıyan, sonradan kilsəyə çevrilmiş əzəmətli bir camidir. Əndəlus mədəniyyətinin nadir nümunələrindən olan cami 784-cü ildə əndəlus əməvi dövlətinin qurucusu I Əbdürrəhman (731-788) tərəfindən Vadil-Kəbir nəhri kənarında tikilməyə başlamışdır. İnşası 10 il ərzində tamamlanan caminin üzərində müxtəlif zamanlarda işlər görüldüyü üçün onun hazırkı şəkli 205 illik fəaliyyətin nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Həcmi, memarlığı, fərqli özəllikləri ilə cami İslam dünyasında ən önəmli abidələrdən biri olmuş, tikintisində ərəb və digər Şərqi ölkələrindən gətirilən qiy-

ropada mərkəzi nöqtəyə çevrilmiş Əndəlus İslam mədəniyyətinin mərkəzi şəhərlərindən biri məhz Kurtuba camisinin də yerləşdiyi Kordova idi. Türk yazar Nil Ünsal yazır ki, "X əsrdə sadəcə Kordovada yarım milyon insan yaşayırdı və şəhərdə iki yüz min ev, altmış min konak, altı yüz cami, yeddi yüz hamam və yetmiş kitabxana var idi" (Nil Ünsal, Kont Lucanor, Ankara 2001). Bu o zaman üçün çox böyük göstərici idi və həmin mədəniyyətin ən mötəbər incilərindən birincisi də Kurtuba camisi idi. Ona görə də, həttə, Qərb ədəbiyyatında müsəlman mədəniyyəti nümunəsinin katedrala çevrilməsinə dair tənqidi fikirlərə təsadüf edirik. XIX əsr alman şairi Henrix Heyne "Əl-Mənsur" əsərini Kurtuba camisi və Kordova xilafətinin yüksəliş dövründə müsəlman İspaniyasının dövlət və hərbi şəxsiyyətlərindən biri olan əl-Mənsura (978-991) həsr etmişdir. Heyne şeirdə yazırdı:

*Möhtəşəm xəlifələr tərəfindən
Mədəb Allahın şərəfinə tikilmişdi.
Ancaq zamanın axışı sislə
Dünyanı çox dəyişdi.
Azan səsi yayılan
Yüksək minarədən,
Xristianlığın ses yox
Axmaq zəngi yayılır.*

Kurtuba camisi haqqında iki əsər

mətli məhsullar və daşlar istifadə edilmişdir. Türkiyəli yazar Muhsin Kadioğlu Kordova haqqındakı kitabında (Kordoba Gezi Rehberi, 2018) yazır ki, "ölçüləri baxımından İslam aləmində "görəni sevindirən" anlamında "Sameria" adını daşıyan Bağdadın Ulu Cami (240 x 156 m) və Əbu Düləf camisindən sonra üçüncü sırada dayandığı iddia edilir. Memarlığı və abidə təsiri etibarilə ilə savadlı və zəngin bir toplumun güclü hökmdarlarının ehtişamını nümayiş etdirmək üçün tikildiyini göstərməkdədir".

Roma, ərəb, İslam və xristian mədəniyyətinin izlərini yaşadan cami 1984-cü ildə UNESCO tərəfindən Dünya Mirası kimi də qeydə alınmışdır.

Kurtuba camisi dünyada ən çox sütunu olan məbəddir. Burada qranit və qiymətli daşlardan 860 sütun tikilmiş, lakin sonralar cami katedrala çevrildiyi zaman bəzi dəyişikliklərə yanaşı, 63 sütun da götürülmüşdür.

Kurtuba camisi məhrabının memarlıq xüsusiyyətləri və özünəməxsusluğu ilə də diqqəti cəlb etməkdədir. M.Kadioğlunun yazdığı kimi, "məhrab sadəcə namazda qibləni göstərmək qalmamış, genişləndirildikdən sonra ziyarətçilərin zənginlik və sənətin incəliyindən vəcdə gəldiyi bir sahə halına gətirilmişdir".

Hal-hazırda Kurtuba camisi Kordova Katolik Katedralı kimi fəaliyyət göstərir və 1236-cı ildə Kordova Kastiliya kralı III Ferdinand tərəfindən ələ keçirildikdən sonra cami katedrala çevrilmişdir. Lakin caminin İslami özəllikləri özünü mühafizə etməkdədir. Çünki M.Kadioğlunun da dediği kimi, "binanın döşəmə planı İslamın ilk dövrlərindən etibarən inşa edilmiş ən qədim camilərlə eynidir". Lakin bu dövrdən sonra camiyyə xristianlığa aid bir çox özəlliklər də əlavə edilmişdir. "Ən böllü dəyişiklik geniş binanın ortasında bir Renasans katedralı havasının yaradılmasıdır" deyən M.Kadioğlu çox haqlıdır.

Kurtuba camisi ətrafında bir sıra fikirlər söylənilmiş, dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinin müxtəlif əsərlərində bu əzəmətli abidədən fərqli şəkildə bəhs olunmuşdur. Çünki X əsrdə Av-

ropada mərkəzi nöqtəyə çevrilmiş Əndəlus İslam mədəniyyətinin mərkəzi şəhərlərindən biri məhz Kurtuba camisinin hesab edilən Kurtuba camisinin şairdə doğurduğu təsir onun məşhur "Kurtuba camisi" şeirinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Əsər ideya və bədii məziyyətləri ilə urdu ədəbiyyatının şah əsərlərindən hesab olunur. Pakistanlı şair, nasir və M.İqbal yaradıcılığının tənqidçisi Cəqan Naz Azad "Nigar-e Pakistan" əsərində qeyd edir ki, həttə urdu ədəbiyyatında başqa heç bir əsər olmasaydı belə, yalnız bu nəzm sayəsində urdu ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatları arasında özünəməxsus bir yere sahib olduğu iddia edilə bilərdi.

M.İqbalın "Kurtuba camisi" şeirində qoyduğu məsələlər bir çox mövzunu əhatə edir. Şair həm eşq fəlsəfəsi, zaman anlayışını şərh edir, həm də Avropanın siyasi həyatı və ondan doğan problemlərə münasibət göstərir.

M.İqbal Kurtuba camisinə İslam mədəniyyətinin yüksəliş mərhələsinin və çöküşünün simvolları kimi baxır. Bir tərəfdən əzəmətli abidə inancın, dinin, mədəniyyətin yüksəliş dönmindən xəbərsiz, digər tərəfdən müasir missiyasına diqqət çəkilməsi İslam dünyasına yeni hədəflər uğruna mübarizəyə atılmaq əzmi aşılayır.

yaratdığı gecə və gündüzü onun əzəmətindən bir nişanə kimi dəyərləndirir və insanları ibrət aynasına baxmağa dəvət edir.

M.İqbal Kurtuba camisi təmsalında ölümlü həyatda hər şeyin fani olduğunu, zati-İlahidən başqa insan əli ilə yaradılan bütün sənət əsərlərinin bir gün fani dünyada məhf olacağını izhar edir:

*Keçicidir sənətin də, texnikanın da
bütün möcüzələri
Yoxdur, yox, dünya işlərinin daimiliyi*

*Hər şeyin özü də, sonu da, zahiri də,
batini də fanidir,
Yaradılan əski də olsa, yeni də olsa,
son mənzili yene fanilikdir.*

Kurtuba camisi də bir sənət abidəsi olaraq fərqli dəyişikliyə uğramış, insanların ambisiyalarının hədəfinə çevrilmişdir. Lakin onun əzəməti İlahi qüdrətin məkanı olaraq yaradılmasıdır. O Allah eşqinin məbədi olduğu üçün dəyərlidir. Ona əbədilik qazandıran da həmin cəhətdir:

*Buna rəğmən, Allah dostlarının
əsəri olan eşyada,
Bir ölümsüzlük, bir əbədilik var sanki!*

Bu məqamda İqbal İlahi eşq ilə yaradılmış və "Allah dostları" adlandırıldığı aşiqlərin əbədiliyinə, eşqin qüdrətinə diqqəti yönəldir:

*Allah dostlarının hər işinin kamiliyə
çatması eşqdəndir.
Eşq həyatın özüdür, ölüm ona haramdır.*

Dünyanın çox müxtəlif ölkələrində türk və müsəlman izlərini araşdıran və çoxsaylı əsərlərində təqdim edən Muhsin Kadioğlu da 2017-ci ildə Kurtuba camisini ziyarət etmiş və İqbalın şeirinə nəzirə yazmışdır.

Muhsin Kadioğlu İqbalın "Allah dostları" kimi adlandırdığı insanları "Tanrı aşiqləri" kimi ifadə edir, onların ölümsüzlüyünə, Tanrının yaratdıqlarının əbədiliyinə işarə edir:

*Ölməz, sönməz və solmaz yaratdıqları
Yoxdur ölümsüzlük istəsə də, Tanrı aşiqlərinin!*

İqbal fani dünyada hər şeyin məhf olacağını, zamanın gedişində faniliyə uğrayacağını, yalnız eşqin gücünü İlahidən aldığı üçün ölümsüzlüyünü söyləyir:

*Gərçi zamanın axışı çox sürətlidir,
hər şeyi silib götürməkdədir;
Amma eşqin özü digər selləri
durduran böyük bir seldir.*

M.Kadioğlu da eyni ideyadan çıxış edərək zamana əyilməyən eşq bir sələ bənzədir, insan və zamanın İlahi eşqin gücü qarşısında zəif olduğunu bəyan edir:

*Axar su, zaman və insan; lakin silib
bilməz əsla keçmiş
Heç bir səl durdurmaz səli, artar
daim dağdıçı təsiri.*

İqbala görə İlahi eşq tam dərkolunmazdır. O real zamanın sərhədlərindən daha geniş, insan idrakının məhdudluqlarından daha dərinidir:

*Eşq təqvimində keçib gedən əslərdən,
Başqa zaman məhfumları da vardır adı olmayan!*

M.Kadioğlu bu fikri özünəməxsus şəkildə ifadə edərək zaman və məkan xaricindəki sevginin müjdəsini verir:

*Var əlbəttə, başqa bir zaman və başqa bir məkan
Və var daha böyük bir eşq sevginin qışqığından.*

İqbal Allahı, peyğəmbərə olan eşq və fəhiyyə ilə iki hissəyə ayırır. Zati sifətlər Allahın qüdrətini ifadə edir və zaman və məkan asılılığından uzaqdır. "Quran"ın "əl-Həşr" surəsinin 24-cü ayəsində deyildiyi kimi: "Ən gözəl adlar (əsmayi-hüsna) ancaq ona məxsusdur". M.İqbal da Allahın qüdrəti ilə

Heyne divarlarından peyğəmbərin sözləri ucalan məbədin ağılsız monarxların səslərinə dəyişdiyini təəssüf hissi ilə təsvir edir.

Kurtuba camisini ziyarət edən şairlərdən biri də Pakistanın mütəfəkkir şairi Məhəmməd İqbal (1877-1938) olmuşdur. Şairin "Kurtuba camisi" şeirinə eyni adlı nəzirə yazan Muhsin Kadioğlu Kordova haqqındakı kitabında onu da xüsusi xatırlatmışdır: "Pakistanın milli şairi və filosofu Məhəmməd İqbal Kurtuba camisini (Mezquita) ziyarət etdi. İspaniyanın səlahiyyətli şəxslərindən tarixi bir cami olan katedralda azan oxunmasına izn verilməsini istədi. Kurtuba camisinin oyatdığı dərin təsiri "Kurtuba camisi" adlı şeirində dilə gətirdi. Məhəmməd İqbal Kurtuba camisini İslamın kultür simvolu kimi dəyərləndirmişdir".

M.İqbal 1932-ci ilin oktyabrında Üçüncü Deyirmi Masa toplantısında iştirak etmək məqsədilə İngiltərəyə səfər edir. Buradan Parisə, 1933-cü ildə isə İspaniyaya gəlir. Məlum olduğu kimi, M.İqbal Avropa ölkələrində mühüm konfranslar vermişdir və İspaniyada olduğu zaman da Madrid Universitetində "The Intellectual World of Islam and Spain" - "İslam və İspaniyanın İntellektual Dünyası" mövzusunda konfrans vermişdir. 711-ci ildən 1336-cı ilə qədər müsəlman ərəblərin hakimiyyəti altında olan İspaniyadakı İslam mədəniyyətinin nümunələri İqbal

M.İqbal şeirin əvvəlində bütün əsərlərində olduğu kimi İlahi əzəməti vəsf edir. Kurtuba camisindən bəhs etmədən öncə ifadə etdiyi bu misralarda işlətdiyi sözlərin mövzu ilə bərbəz əlaqəsi vardır. Şair İslamın yüksəliş mərhələsi və çöküşü kimi dəyərləndirdiyi Kurtuba camisini şeirin əvvəlində verdiyi gecə və gündüz sözləri ilə simvollaşdırmışdır:

*Gecə ilə gündüz zənciri hadisələrin
görünüş tablosudur,
Gecə ilə gündüz zənciri həyat və
ölümün əslidir.*

*Gecə ilə gündüz zənciri iki rəngli
ipək ipiyidir sanki
Bunlardan hörər zati-İlahi
öz sifətlərinin əlbisəsinə.*

*Əzəl sazının tellərindən çıxan fəryaddır
gecə ilə gündüz zənciri
Bunlarla yaradır Allah təala zil və
bəm pərdələrini.*

*Bu məni də səni də kontrol etməkdir,
Gecə və günüz zənciri kainatın sərrafıdır.*

Məlumdur ki, İlahi sifətlər zati və feili olmaqla iki hissəyə ayrılır. Zati sifətlər Allahın qüdrətini ifadə edir və zaman və məkan asılılığından uzaqdır. "Quran"ın "əl-Həşr" surəsinin 24-cü ayəsində deyildiyi kimi: "Ən gözəl adlar (əsmayi-hüsna) ancaq ona məxsusdur". M.İqbal da Allahın qüdrəti ilə

(Əvvəli səhifə 20-də)

*Eşq Cəbrailin nəfəsi, eşq Mustafanın
qəlbidir,
Eşq Allahın kəlamı, eşq Allahın
Peyğəmbəridir!*

*Torpaqdan olan insan eşqin
cazibəsindən canlıdır,
Eşq qatqısız bir şərab, eşq comərd
bir şərab bardağıdır!*

*Həyat sazından gələn nəğmə
eşq mizrabının vuruşundandır,
Həyatın nuru-səadəti eşqdən,
atəşi-ələmi yenə eşqdəndir.*

Burada M.İqbal "Quran"ın "Ali-İmran" surəsinin 59-cu ayəsində insanın torpaqdan yaradılığını məsələsinə də toxunur. Ayədə deyilir: Allah onu (Adəmi) torpaqdan yaratdı. Sonra ona "(Bəşər) ol" - dedi, o da oldu".

M.Kadioğlu Tanrıya və peyğəmbərə olan sevgi arasında fərqi daha çox qabardır, Tanrıya duyulanı eşq, peyğəmbərə duyulanı sevgi adlandı-

M.Kadioğlu bu misralardan ilham alaraq, Kordovanın əski islam dünyasına nəzər yetirir, Əndəlus mədəniyyətinin İbn Rüşd kimi görkəmli nümayəndəsinin timsalında yüksək inkişafına diqqəti çəkir və dövrünün dəyişikliklərinin göz yaşlarına səbəb olduğunu poetik şəkildə əks etdirir:

*Ey Kurtuba camisi! Kimlər gözyaşı
tökmədi ki, mehrabında?
İbn Rüşd üçün ağlayır hər gecə
Maymonid və Seneka.*

Məlum olduğu kimi, İbn Rüşd (1126-1198) müsəlman İspaniyası dönəmində Kordovada doğulmuş və ömrünün mühüm bir qismini burada keçirmiş ərəb filosofu və təbibidir. Dövrünün ən böyük yəhudi ilahiyatçısı kimi tanınan Maymonid (1138-1204) də Kordovada anadan olmuş və onun fəlsəfi fikirlərinə Aristotel, İbn Sina, Fərabi və Qəzzali ilə yanaşı, İbn Rüşdün də mühüm təsiri olmuş-

Məlumdur ki, Sina çölü Aralıq dənizi və Qırmızı dənizlə çevrələnmiş, böyük dağlar və geniş səhralardan ibarətdir. Çölə həyat verən Nil çayı Şərqi və Qərbi qollarıyla geniş bir ərazidən keçərək Aralıq dənizinə tökülür. Sina çölündə gündüz temperatur 40-50 dərəcəyə qədər yüksəlir. Burada M.İqbal Kurtuba camisinin gözəllik və əzəmətindən bəhs edərkən, onun dam örtüyü və minarəsini təsvir edərkən, qeyd etdiyimiz kimi, onun inşasında ərəb ölkələrindən gətirilmiş inşaat materiallarına da diqqət yetirmiş, günəşli çölün işığından caminin də pay aldığına poetik şəkildə ifadə etmişdir. Digər tərəfdən, islama görə, Cəbrail peyğəmbərlərə vəhy gətirən, Allahın hökmlərini bildiren mələkdir. İqbal Kurtuba camisinin minarəsini Cəbrailin təcəlli yeri olduğunu yazmaq katedrala çevrilsə də, caminin Allahın evi kimi dəyərləndirmişdir.

M.Kadioğlu da Kurtuba camisinin həm memarlıq qüdrətini təsvir edir, həm də hər daşında, divarında, sütun-

*Bu gün belə İspanlar qanlarının təzələdiyindəndir ki
Xoş könüllü, şirin hərəkətli, açıq və saf insanlardır.*

*Bu gün belə o məmləkətdə ahu gözlülər çoxdur,
Və gözlərin oxları bu gün də tam ürəklərə toxunur!*

*Əndəlusun havasında hələ də Yəmənin qorxusu var,
Onun nəğmələrində hələ də Hicaz ahəngi var!*

M.Kadioğlu bu misralardakı fikirləri bir beytdə ümumiləşdirir:

*Bir İspan gözəli qanında az ya çox Amaziyanı,
Əndəlusda rəqs, Yəməndə qəhvə qoxusu və Hicaz sədası.*

M.İqbal 86 il öncə Kurtuba camisinin azan səsinə həsrət qalmasına həm etirazını bildirir, həm ilahi eşqin hər şeydən yüksəkliyini tərənnüm edir, həm də camiyyə müsəlman ruhunu qaytaracaq gücü gözləyir:

*Ey Kurtuba! Ulduzlara görə sənin zəminin
göy qübə kimidir,
Minlərcə ah ki, əsrlərdir sənin fəzan
azansız gözləməkdədir.*

*İslamı təkrar bura gətirəcək eşqin tufan kimi
ordusu sərt canlı,
Hansı döngədədir, hansı məkandadır, harda qaldı?*

M.Kadioğlu da 84 il sonra eyni duyğunu ifadə edir, "bir könül ordusunu" hələ də gözələməkdə olduğunu dilə gətirir:

*Ey Kurtuba! Oxuyur azanını hər gecə
səsisiz minarədə ulduzlar
Gələcək bir gün, bir könül ordusu!
Bir-bir toplanır qonaqlar!*

*Sən ki, azansız Leylasız Məcnun,
Şirinsiz Xosrov kimisən!
Sularında islanmaq və dəstəməz almaq
hər gün Kəbir nehrinin.*

M.İqbal Almaniya, İtaliya və Fransadakı inqilab və islahatlara diqqət cəlb edir, müsəlman cəmiyyətində baş verməsi gərəkən islahatların labüdlüyünü əsaslandırır. İqbal millətləri öz müqəddaratı uğrunda mübarizəyə atılmağa, haqqı uğrunda savaşımağa çağırır. İqbal sözlərini pərdəli söylədiyini, pərdəni qaldırırsa, Avropanın müstəmləkəçi üzünü daha aydın göstərəcəyini söyləyir. Şair düşüncələrində gələcəyə inamını da ifadə edir:

*Ey Kurtubanın önündən axıb gedən
Kəbir irmağı, kənarında sənin,
İqbal deyə biri oturmuş, rəyasını
görməkdədir bir başqa dövrün.*

*İçində inqilab olmayan həyat ölüm deməkdir,
Millətlərin həyatı inqilab çırpıntılarını gərəkdirir.*

M.Kadioğlu şairin həmin fikirlərini son misraları ilə ümumiləşdirir:

*Olmadan rüzqar devrilməz çinar,
bu son sözdür Muhsinin
Həyat və ölüm, şəfqət və zülm, ayrılmaq
əkizidir ömrümüzün.*

M.İqbala "Kurtuba camisi" şeiri sadəcə bir məbəddən aldığı təəssüratlarının poetik ifadəsi deyil. Burada şair müsəlman sivilizasiyasının keçmiş qüdrətinin bir örnəyini təqdim etməklə dünyanın, Şərqi və Qərbi, islam və xristianlığın ziddiyyətlərini ortaya qoyur. Şair müxtəlif milli-mənavi və dini özəllikləri əks etdirən caminin bir birlik məkanı, yaradana ibadət ilahi eşqə söykənən məbədi ola biləcəyinin, ziddiyyətlərdən ortadan qalxa biləcəyinin mümkünlüyünü ifadə edir. M.Kadioğlu da onilliklər sonra Kurtuba camisinə ziyarətinin təsirini, islam izlərini araşdırdığı məbədin təəssüratlarını Pakistan şairinin şeirinə nəzir kimi səsləndirir, zamanın iki fərqli qütbündə dəyişən və dəyişməyən məqamlara üz tutur.

Kurtuba camisi haqqında iki əsər

rır. Şair də İqbal kimi eşqi həyatın nuru kimi dəyərləndirir, Tanrı eşqindən bir zərrə daşıyan insanı xoşbəxt ölümə nəsib bilir:

*Yalnız Tanrıya duyulur eşq,
peyğəmbərə sevgi
Peyğəmbərə də aşiqsənsə, hardadır
Tanrının fərqi?*

*Varsa eşqin, vardır həyatın mənası
əzəldə və əbəddə
Ölürsəm, gözüm açıq gətmərəm,
qovuşarsam son nəfəsdə.*

Sonra Kurtuba camisinə müraciət edən M.İqbal onun varlığının eşqdən doğrulduğunu üçün fani olmadığını, hər bir sənət əsərinin ilahi eşq ilə canlılığı qazandığını söyləyir:

*Ey Kurtuba camisi, sənin varlığın eşqdəndir.
Eşq bütövlüklü davamlılıqdır, onda fanilik yoxdur.*

*Rəng ya da daş kərpic, saz ya da kəlimə və
səs olsun, hamısı bir,
Sənətin möcüzəsi ciyər qanından meydana
gəlməsidir!*

*Ciyər qanı ilə daş sütunları könül olur,
Ciyər qanından səs yanğı, nəşə və nəğmə olur.*

M.Kadioğlu şeirin əvvəlində eşqi əbədi bir selə bənzətdiyi üçün, Kurtuba camisinə müraciət edərkən onun hər sütununda, daşında bir tarixin yazıldığını söyləyərək zamanın gərdişinə dayanıqlı olduğuna diqqəti çəkir:

*Ey Kurtuba camisi! Sənsən əsrləri dələkə fısqıran
Hər sütununda bir başqa hekayən var, hayqıran.*

*Var hər daşında bir sənətkarın məharətli əlinin izi
İlmək ilmək işləmiş gəlinliyin bəyaz örtüsü kimi.*

M.İqbal Kurtuba camisinin əzəmətinə, böyüklüyünə, onu ziyarət edənlərə verdiyi hüzura qarşı qəlbinin yanğısını və həyacanını qoyur. Çünki zamanında müsəlmanların ibadət məkanı olan bu məbəddən daha azan səsinin yüksəlişinə izn verilməyir. Şair duyğularını belə ifadə edir:

*Ey Kurtuba! Fəzan könül açan, sirin sinə dağlayandır,
Sandan könlərə hüzür, məndən də həyacan və yanğı vardır.*

dur. Lutsius Anneus Seneka isə Roma stoizminin ən görkəmli nümayəndəsi, şair və dövlət xadimi olmuşdur. Kordovada doğulan mütəfəkkir eraların qovuşduğunda yaşamışdır. Müəllif müxtəlif din və mədəniyyətlərin qovuşduğu, zaman - zaman birlikdə yaşadığı və birinin digərini əvəz etdiyi şəhərin simasını ifadə edən Kurtuba camisində islam dönməsinə olan həsrəti Maymonid və Senekanın İbn Rüşd üçün göz yaşları tökməsi kimi mənalı şəkildə ifadə etmişdir.

M.İqbal ilahi eşqin məbədinin yalnız imanlı insanlara açıq olduğunu dilə gətirir:

*Hindli bir kafirəm, eşqimə və cazibəmə bax mənim,
Salam və salavata durmuşdur qəlbim və dilim!*

Eşq dilimdədir mənim, eşq üflədiyim neyimdirmi mənim,
"Allah hu" nəğməsi qanımda, dərmanımdadır mənim.

Bu misralarda da "Quran"ın "əl-Əhzab" surəsinin təsirini görürük: "Həqiqətən, Allah və onun mələkləri Peyğəmbərə salavat göndərirlər. Ey iman gətirənlər! Siz də salavat göndərib layiqincə salamlayın".

M.Kadioğlu da eyni duyğunu paylaşır:

*Görərsə səni, bir kafir gəlir o an imana əzəmətindən
Mən isə yollayıram Fatihə, salavat və salam.*

M.İqbal Kurtuba camisinin gözəlliyini də vəsf edir. Şair caminin əzəmətinə, bənzərsiz sütunlarını, mehrab və minarəsini, memarlığının orijinallığı və əsrarəngizliyini təsvir edir:

*Ey Kurtuba! Gözəlliyin və əzəmətin qəhrəman bir insanın əlamətidir,
Sən gözəl və əzəmətlisən, səni yaradan da gözəl və əzəmətlidir.*

*Sənin memarın əbədi, sütunların saysızdır,
Sanki Şam yaylasında xurma ormanı kimidir.*

*Sənin dam və qapına Sina çölünün işığı
vurmuşdur sanki,
Yüksək və gözəl minarən Cəbrailin təcəlli yeridir sanki.*

nunda bir tarixi hadisənin yaşadığını söyləyir:

*Ey Kurtuba camisi! Sən görmədən sevdiyim eşqimsən mənim
Nə möhtəşəm əzəmətin, əlamətin və qibtəedici əsəlin*

*Rəqəmlərlə rəqs edir, sanki, bənzərsiz sütunların
Qızıldan bəyaza, bəyazdan qızıla bərq vurur işıqların*

*Şaşıldayır qılınclar, bir savaş meydanına dalıram sanki,
Halal olsun axan qanım İslama, iman dolu ürəklərdə kürek-kürəyə.*

M.İqbal Kurtuba camisini "Allahın dostlarının" Kəbəsi hesab edir, məbədin katedrala çevrilməsinə baxmayaraq, İspaniyaya müsəlman saflığı gətirdiyi Əndəlus mədəniyyətinin bir incisi kimi hesab edərək həmin düşüncənin indi də mühafizə olunduğunu xüsusi vurğulayır:

*Allah dostlarının əli, Allahın əlidir;
İş bacarr, iş görər, həll edir və qalib gələr.*

*Ey Kurtuba camisi! Sənət aşığıların Kəbəsi,
İslamın əzəmətisən,
Əndəlus torpağı hərəm mərtəbəsinə çıxmışdır
varlığını sənin!*

Burada M.İqbal "Quran"ın "əl-Ənfal" surəsinin 17-ci ayəsinə də istinad etmişdir. Ayədə deyilir: "(Ey möminlər! Bədrdə) onları (kafirleri) siz öldürmədiniz, Allah öldürdü. (Ya Peyğəmbərim!) Düşmənlərin gözüne bir ovuc torpaq atdığın zaman sən atmadın, Allah atdı. Allah bununla möminləri yaxşı bir imtahanından keçirdi".

M.Kadioğlu da müsəlmanların bir neçə dəfə Kurtuba camisində ibadət etməyə izn istədikləri halda rədd edildiyinə işarə edərək, bu diləyin nə zaman sa həyata keçiriləcəyinə ümidini ifadə edir:

*Sən ki hərəmiydin bir zamanlar imanlı
qəhrəman ürəklərin
Çalışmaq və başarmaqla gerçəkləşir
Haqq qatında dileklərin.*

M.İqbal Kordovada, İspaniyada, Əndəlus mədəniyyətinin hökm sürdüüyü torpaqlarda islam mədəniyyətinin, müsəlman insanın izlərinin qaldığını söyləyir: